Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur

- Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne. Et bidrag til »borgerliggørelses«-diskussionen

Af Svend Aage Andersen

Borgerliggørelse eller kulturel selvstændighed?

Det følgende bidrag er udsprunget af en række diskussioner, der blev ført i forbindelse med et litteraturhistorisk formidlingsprojekt, »Projekt Sjællandsgade«, ved Institut for Litteraturhistorie, Århus Universitet, i undervisningsåret 1981-82.[1] Projektet var oprindelig lagt an som en undersøgelse af litteraturens stilling og funktion i lokalkulturen. Vi stillede os i denne forbindelse den dobbelte opgave dels at skildre denne lokalkulturs historiske udvikling og funktionssammenhænge, og dels med denne skildring selv at fungere ind i disse sammenhænge. Som det konkrete emne valgte vi Sjællandsgadekvarteret som sluttet bymiljø i dets tilblivelse og udvikling siden 1890. Resultatet af arbejdet blev en udstilling, »Sjællandsgadeliv - før og nu«, der i vinteren 1983 blev opstillet i Sjællandsgades beboerhus. Udstillingen var opbygget i to historiske afsnit, der skildrede lokalkulturen under henholdsvis industrialiseringen i 1890'erne og kvarterets nutidige ombrydninger i 1960'erne og -70'erne. Ved hjælp af plancher blev der ud fra billeder og tekst givet en samlet fortolkning af den lokalhistoriske proces i de to perioder. Til den moderne afdeling hørte foruden båndafspilninger med beboerinterviews en lyd/diasserie og en filmforevisning. I det følgende holder jeg mig imidlertid til det afsnit, der omhandler lokalkulturen i 1890'erne.

Som udgangspunkt og basistekst for projektarbejdet fungerede en selvbiografisk romantrilogi af hjemstavnsdigteren *Harry Søiberg* (1880-1954). Da Søiberg var 12 år, flyttede forældrene med en stor børneflok fra Ringkøbing ind til Sjællandsgade i Århus, hvor faderen blev tilskærer på et buntmagerværksted. Faderen havde i Ringkøbing været selvstændig mester med eget værksted og egen butik, og årsagen til opbruddet var, at han var gået fallit. I de tre bind »En Kvindes Kamp« (1938), »En Børneflok vokser op« (1949) og »Paa Vej mod Tiden« (1952) skildrer Søiberg familiens proletariseringsproces

og videre skæbne i Århus i årene fra 1892 til 1899, hvor Søiberg forlod byen som udlært bogbindersvend.

Ud over Søibergs erindringsroman var kildematerialet især arbejderlivserindringer fra kvarteret og byen som helhed. Desuden anvendte vi forskelligt andet stof: folketællingsmateriale, trykte vejvisere, aviser fra samtiden, billedmateriale fra Lokalhistorisk Arkiv og diverse lokalhistoriske publikationer m.m.

I stedet for at gå ind på udstillingens opbygning og nærmere indhold vil jeg i det følgende tage nogle af de fortolkningsmæssige problemer, som projektet rejste, op til diskussion. Dette gælder først og fremmest spørgsmålet om arbejdernes »borgerliggørelse«, hvor der blandt projektdeltagerne ikke var fuld enighed om fortolkningen af kildematerialets udsagn og i vurderingen af dets gyldighed. Problemet var, at det for en tilgangsmåde, som tog udgangspunkt i den borgerlige kulturs dominanskraft, var vanskeligt at få øje på nogen autonom og selvstændig arbejderkultur. Det billede, der ifølge en sådan tolkningsposition ville blive givet af Sjællandsgadekvarterets arbejderklasse, ville således være et billede af en stærkt borgerliggjort klasse. Hovedsynspunktet i den følgende diskussion af denne problemstilling er, at en sådan »extrinsic approach«, der nærmer sig arbejdernes kultur »udefra«, ikke vil kunne yde arbejderkulturen fuld retfærdighed. En egentlig forståelse af arbejderkulturen forudsætter efter min mening absolut »intrinsic approaches«, metoder, der giver mulighed for at nærme sig arbejderkulturen »indefra«.[2] Afgørende i denne forbindelse bliver derfor også valget af kildemateriale.

I diskussionen er argumentationsgangen den, at jeg først gennemgår det materiale og de aspekter, der understreger det borgerlige kulturhegemoni og arbejderklassens borgerlighedsstræben. Herefter fremlægger jeg ved at anskue de samme fænomener ud fra en anden synsvinkel - dvs. ud fra arbejdernes perspektiv - en alternativ tolkning, der forstår arbejdernes kamp for »respektabilitet« ikke kun som en stræben efter borgerlighed, men først og fremmest som en kamp for værdighed og identitet. Endelig forsøger jeg til sidst at fremdrage nogle træk ved livet i arbejderkvarteret, som viser, at der i arbejderklassen forelå i hvert fald ansatser til en selvstændig arbejderkultur.

Den borgerlige kulturdominans og arbejdernes respektabilitetskamp

Inden jeg går over til de mere fortolkningsmæssige problemer, skal jeg kort give nogle få baggrundsoplysninger[3] om byen og Sjællandsgadekvarteret i 1890'erne. Som følge af de gunstige vilkår for erhvervslivet og på grund af befolkningstilstrømningen fra landet var Århus i 1890'erne inde i en kolossal vækst. Byen var i årene mellem 1850 og 1900 den af alle danske byer, som

voksede stærkest. Indbyggertallet blev næsten syvdoblet - fra ca. 8.000 i 1850 til o. 52.000 i 1901. Alene i 90'erne blev byens indbyggertal forøget med ca. 17.000. Mange af disse tilflyttere var sønner og døtre af bønder og landarbejdere, og en stor del af dem kom til at tilhøre byens arbejderklasse.[4] I Sjællandsgadekvarteret, som var et af de nye boligkvarterer, der i disse år opstod i udkanten af byen, var ca. 60% af befolkningen tilflyttere - og heraf kom størsteparten (ialt knap 50% af kvarterets befolkning) fra Jylland og her fortrinsvis fra byens nærmeste opland. Sjællandsgadekvarteret blev således et udpræget arbejderkvarter.

Sjællandsgade set mod Fynsgade, o. 1913. Billedet viser den øverste, senest bebyggede del af gaden. Det er et vidnesbyrd om, hvordan garnisonen i de nærliggende kaserner prægede hverdagslivet i kvarteret. De fleste soldater boede nemlig ikke på kasernerne, men var indkvarteret i private hjem.

Ud fra Århus Vejviser fra 1898 har jeg foretaget en stikprøveundersøgelse[5] af lejlighedsindehavernes sociale sammensætning i Sjællandsgade: Op mod 70% af lokalbefolkningen tilhørte arbejderklassen, mens småborgerskabet (bestående af især selvstændige håndværksmestre og småhandlende) udgjorde ca. 15%. Omkring 5% tilhørte funktionærgrupper og mellemlag, og knap 6% var underofficerer på den nærliggende kaserne. Storborgerskabet, der bestod af en i talmæssig henseende meget beskeden gruppe af embedsmænd, finansmænd, købmænd og fabrikanter, fandtes så godt som ikke i kvarteret. Med hensyn til arbejderbefolkningens sammensætning kan der groft skelnes mellem tre omtrent lige store grupper: ufaglærte arbejdere (37,4%),

faglærte arbejdere (32,6%) og en gruppe bestående af syersker, enker og andre enligtstillede kvinder (30%).

Vender vi os nu til Harry Søibergs skildringer af livet i 1890'ernes Sjællandsgade, så fremtræder miljøet imidlertid som et udpræget småborgerligt miljø. Et signalement af miljøet kan indkredses gennem følgende tre hovedkarakteristika: Livsvilkårene er kendetegnet af *ustabilitet,* det sociale liv er stærkt *hierarkisk* struktureret og den livsstrategi, der anvendes som kampmiddel overfor denne situation, har karakter af en kamp for *respektabilitet.*[6]

Såvel småborgerskabets som arbejderklassens livsvilkår var omkring århundredskiftet i høj grad kendetegnet af ustabilitet, bl.a. som en følge af samfundets omstrukturering fra landbrugssamfund til industrisamfund og den dermed sammenhængende store geografiske og sociale mobilitet. I denne proces blev gamle livsmønstre ofte brudt op, og for småborgerskabet kunne deklasseringstruslen tage form af en altomfattende ustabilitetsoplevelse, som kun kunne imødegås gennem en tilsvarende omfattende eksistenskamp og forsøg på at skabe stabiliseringer, der kunne modvirke, at man sank endnu længere ned på den sociale rangstige. Efter romanen at dømme var også mange arbejderes livsstrategi på afgørende måde præget af sådanne bestræbelser på at fremstå som anstændige og respektable medborgere. I romanen skildres det, hvordan gadens beboere i det daglige vogtede nøje på hinanden og lagde mærke til ethvert træk, som evt. kunne signalere, at en familie var ved at synke ned på et mindre agtværdigt socialt trin. Hvad romanens personer foretager sig synes i næsten alle måder bestemt af, hvor de pågældende er placeret i hierarkiet - det være sig arbejdshierarkiet, familiehierarkiet, kønsrollestrukturen, de sociale relationer, selskabslivet og de daglige omgangsformer. Til det sociale liv og befolkningens omgangsformer knyttede sig tilsyneladende en række afgørende indbyrdes vægtningsbetragtninger og nøjeregnende vurderinger af de enkeltes position og sociale status. For såvel de enkeltes selvforståelse som for deres verdensbillede synes denne indbyrdes vægten hinanden og sociale kontrol at have spillet en helt afgørende rolle.

I romanen fungerer »respektabilitet« således som et afgørende socialt vurderingskriterium. Gadens arbejderfamilier karakteriseres i modstilling til »fattige Folk« som mennesker med »et Præg af Orden, Arbejdsomhed og Opkomst«. Om et ungt havnearbejderpar hedder det, at »det var ordentlige og stræbsomme Folk, der for et Par Aar siden var flyttet til Byen«.[7] Ved demonstrationsmødet har arbejderne »lagt arbejdstøjet« og er »i deres bedste klæder som paa en festdag«. Mange af mændenes ansigter skinner »af nybarberethed«, hvilket gav »indtryk af, at man kom fra ordentlige hjem«.[8] Om mændene hedder det videre, at »mange af dem var respektable Familiefædre, som var glade for deres Hjem«.[9] Kun familier, som fortjener prædikatet »ordentlig« eller »respektabel«, er tilsyneladende værdige at omgås. At respektabilitet først og fremmest er knyttet til en vis social position, fremgår bl.a. af den be-

skrivelse fru Trabjerg i romanen giver af sin mand, buntmager Trabjerg: »Min Mand har haft sin egen Forretning i over tyve Aar, fortalte hun med en vis Stolthed, for at disse Mennesker skulde forstaa, at det var en respektabel Familie.«[10] Men respektabilitet er desuden forbundet med ganske bestemte moralnormer - normer for, »hvad der var passende for respektable folk«.[11] Blev disse normer ikke overholdt, var man tilsyneladende udleveret til sladderen og »folkesnakken«.

I romanen er det især fru skomagermester Lind, der kommer rendende til køkkendøren og bringer »sladder om beboerne i gaden«.[12] Da den store lockout (i 1899) er slut, bliver fru Trabjerg opsøgt af fru Lind:

> »Fru Trabjerg førte hende ind i stuen for ikke at staa der ved køkkendøren. (...) fru Lind vedblev at fortælle løst og fast om de familier, hun kendte; der var hjem, hvor man længe ikke havde haft det tørre brød at putte i munden. / Det var ikke til at begribe, at nogen saadan lod kone og børn sulte ... man havde rendt paa laanekontoret med, hvad man havde, hun havde selv mødt baade den ene og den anden med ting, som var nemt at forstaa, hvor det skulde hen. Arbejdsmand Olsens kone kom ned ad trappen saa sent som i gaar bærende paa, hun var sikker paa, det var deres sengetøj.«[13]

Et andet sted i romanen fortælles det, at der ikke hændte mange ting i Sjællandsgade, »som fru Lind ikke bragte besked om«.[14] Hun har derfor også et godt øje til hr. Trabjerg, der har svært ved at holde sig fra de våde varer. Det at vise sig fuld på gaden satte - som en af romanens personer formulerer det - »alligevel sin mand ned i almindelig omdømme.«[15]

Selv om romanen handler om en arbejderfamilie og et arbejdermiljø, kan det altså være vanskeligt i denne småborgerlige livsverden, som romanen tegner, at få øje på nogen selvstændig arbejderkultur i betydningen »modkultur« eller »anden kultur«.

Når de småborgerlige kulturtræk måske alligevel bliver overprofileret i romanen, kan det bl.a. skyldes, at det lokalhistoriske rum skildres ud fra en deklasseret småborgerfamilies synsvinkel. Familiefaderen, buntmager Trabjerg, der i Ringkøbing havde eget værksted og butik, havner i Århus netop i en slags mellemposition mellem småborgerskab og arbejderklasse. Objektivt bliver Trabjerg ved tilflytningen arbejder, men i sin selvforståelse er han stadigvæk mester. Hele hans identitet er således endnu efter deklasseringen og migrationen knyttet til hans tidligere position og livsstil i Ringkøbing. Hans tilværelse i Århus er i næsten alle henseender præget af bestræbelser på at hævde den anseelse, der var forbundet med hans tidligere stilling, selv om han - bl.a. også på grund af et umådeholdent drikkeri - nu savner de materielle betingelser derfor. Familien Trabjerg er således ikke nogen typisk arbejderfamilie. Bl.a. skiller Trabjerg sig ud fra de øvrige arbejdere i romanen ved ikke at være socialist. Han er derimod højremand og kommer derfor også i konflikt med et par af sine sønner, der som lærlinge tilslutter sig arbejderbevægelsen.

Selv om det egentlige storborgerskab ikke optræder i romanens univers - og heller ikke i 1890'ernes virkelige Sjællandsgadekvarter, eller i al fald kun i udkanten af kvarteret - var den højborgerlige, hegemoniserende kultur ikke fraværende i arbejdermiljøet. Tværtimod synes det nye arbejderkvarter i høj grad også at have været præget af kulturpåvirkninger udgået fra storborgerskabet. I udstillingen søgte vi især at anskueliggøre disse påvirkninger, således som de kom til udtryk i kvarterets boligformer. I et arbejdspapir fra projektet beskriver Johan Fjord Jensen den borgerlige kulturdominans på følgende måde: »Set i historisk perspektiv udgår de centrale borgerlige kulturpåvirkninger i perioden fra storborgerskabet og dets victorianske kultur, der udsender sine påvirkninger 'opad' (til kongehuset) og 'nedad' til de fleste af de øvrige lag i samfundet.«[16] Efterhånden som den højborgerlige livsstil fik betydning som norm for stadig større dele af den danske befolkning, vandt den borgerlige kultur således udbredelse i disse befolkningsgrupper.[17] På denne måde fik også den victorianske boligkultur, klunkekulturen[18], betydning som norm for arbejdernes boligindretning. Ifølge Fjord Jensen kan kvarterets boligformer - fra storborgerboligen til arbejdernes 3- og 2-værelsers lejligheder - forstås som »stadigt mere sammentrængte former af den victorianske bolig«.[19]

Såvel af erindringsmateriale som af samtidige fotografier fra arbejderhjem i Århus (hvoraf de fleste dog er fra efter århundredskiftet) fremgår det tydeligt, at arbejdernes boligformer var underlagt en sådan borgerlig kulturpåvirkning.

Ser vi her først på, hvordan det bedrestillede borgerskab indrettede hjemmet, så giver Inge Mejer Antonsen følgende generelle beskrivelse: »Til det velfunderede borgerhjem i 1880'erne hørte tre til fire stuer på rad, et herreværelse, en dagligstue, i særlig store huse også en salon, et kabinet, dertil en spisestue, et soveværelse, et eller to børneværelser og de voksne børns værelser, køkken, pigeværelse og kloset. Var det et særlig avanceret hus, havde man også badeværelse.«[20] Salonen var det fornemst udstyrede rum: der var plydssofaer, et rundt bord med frynset bordtæppe af plyds, en visitkortskål og læderindbundne fotografialbums, midt på gulvet endnu et rundt bord omgivet af behagelige stole, rigt draperede gardiner, viftepalmer, etagerer og nips af enhver art. Men også dagligstuen var ofte fuld af nipseri: piedestaler, viftepalmer, aspidistraer, staffelier med familiefotografier osv.[21] Typisk for herskabshjemmenes klunkestil var ifølge Jan Møller »en udbredt anvendelse af uld. Uldgarn flettet til snore, kvaster og de små frynser, man kaldte klunker. Store uldtoppe på bordene, blødt plydsbetræk på møblerne, tunge portierer i døråbningerne og tykke lag af forskellige gardiner, anbragt i kunstfærdige draperier, som skulle virke dekorativt, men som også dæmpede dagslyset.«[22] Bag prangende, repræsentative bygningsfacader og solidt afskærmet fra byens sociale liv og den nød, der ofte herskede i de fattige kvarterer, forskansede borgerskabet sig således i et »polstret livsrum, der kunne fungere som en inderlig-

hedens hule«.[23] Karakteristisk for borgerhjemmets boligindretning var en tydelig opdeling af hjemmet i to afdelinger, en offentlig og repræsentativ del bestående af stuerne, herreværelset og kabinettet, og en privat del bestående af de mange værelser. Ifølge Søren Mørch var denne opdeling af hjemmet, dens fastholdelse og gennemførelse i alle livets forhold, en af de ting der konstituerede borgerlige familier som »borgerlige og som værende i besiddelse af borgerlig dannelse«, ligesom den var en omstændighed, der i borgerskabets egen bevidsthed skilte det ud fra »jævne mennesker«.[24]

Sjællandsgade set mod nordvest, 1904. De ældste huse i den nederste ende af gaden var små lave huse, opført længe før det store byggeboom i 1880'erne og -90'erne. Endnu i 1890'erne var gaden kun macadamiseret, hvorimod fortovet dog var brolagt med toppede brosten. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

Hvordan så så de hjem ud, som vi finder i Sjællandsgade i 1890'erne? De fleste af lejlighederne i Sjællandsgade var små to- eller tre-værelsers, og en del af dem - dem i den nederste og tidligst opførte del af kvarteret, nærmest den gamle bykerne - befandt sig i små, lave huse med typisk kun to, højst tre beboelsesetager: stue, 1. sal og kvist. Da kvarteret i 1870'erne og 80'erne blev udbygget, blev husene en eller to etager højere, og i 1890'erne, da byggeriet efterhånden fik karakter af spekulation, fik ejendommene normalt 4 beboelsesetager, og i nogle af sidegaderne til Sjællandsgade var der op mod

århundredskiftet tendens til, at man byggede ejendomme med 5 etager. Samtidig blev der (især i den ældste del af kvarteret) bygget stadig flere side- og baghuse på grundene, og der var også her en tendens til, at byggeriet efterhånden blev højere.[25] Selv om der i Århus aldrig opstod et sådant spekulationsbyggeri, som det der i København skabte »de vidtstrakte stenørkener på Vester-, Nørre- og Østerbro med trængsel af side- og baghuse, afbrudt af smalle gårdskakter«[26], kom beboerne i Sjællandsgadekvarteret dog til at leve forholdsvis tæt sammenklumpet. Nogle af ejendommene fik således næsten karakter af lejekaserner, dvs. ejendomme med 100 beboere og derover.[27]

Victor Jensen, der var søn af en mindre tømrermester, giver i sine erindringer følgende beskrivelse af sit barndomshjem i Sjællandsgade 110, der lå i den øverste ende af gaden:

> »Værelserne var ikke ret store. Spisestuen var den største, og her opholdt familien sig mest, den var vel 6 x 6 alen (1 alen = ca. ⅔ af en meter, SAA). Her var et ret stort bord, der kunne trækkes ud og lægges en plade imellem. Når der ikke spistes, blev der lagt et bordtæppe over med en lille lysedug på midten, og her stod som oftest en skål med julekort (...) Desuden var der 6 stole - fire om bordet og to i en krog - (...) I stuen var en chaiselongue med et hæklet tæppe over ryggen og en pude, så far kunne få sin middagslur der. Mellem de to fags vinduer stod et sybord, som far selv havde lavet til mor. (...) Ved en anden væg stod et mahogniskab, far også selv havde lavet. Det blev brugt som buffet, og heri gemtes vort fine porcelæn. I de to skuffer lå sølvtøjet (...) Desuden var der en etagere fyldt med nips. Den kom senere ind i den »fine stue«, da vi fik 3 værelser. (...) Den fine stue var kun beregnet til brug, når vi havde fremmede. Den var ikke særlig stor, og her holdt damerne til, mens mændene blev i spisestuen efter kaffen. (...) Møblementet i stuen bestod af et ovalt mahognibord med tæppe og lysedug samt skål til kort, seks stole og en lille sofa med rødt betræk (ikke plyds). I et hjørne stod et lille mahogniskab med et stort spejl over. (...) På skabet stod 2 messinglysestager og en messingflagstang med flag. Endelig var der et par blomsterstativer, der kun bestod af 3 stokke, der krydsede hinanden. Af blomster var der aspedistra'er, kalaer og et slags grantræ, og i vinduerne (i messingurtepotter) pelargonier. I et andet hjørne stod en piedestal med en ret stor gibsfigur, kaldet »Ekko«. Senere lavede far et stort bogskab, der særlig indeholdt politiske værker af Karl Marx o.fl. (...) På væggene i stuerne hang to gode sorte litografier; det ene, husker jeg, var efter et af Exners malerier - et bondebal. Desuden var der 2 ret store olietryk, eet af Fr. VII; men det andet erindrer jeg desværre ikke. (...) For vinduerne hang hvide gardiner i kunstfærdig ophængning, og om aftenen blev rullegardinerne trukket ned. (...) Der var en petroleumshængelampe i hver stue, og i den fine stue og entreen var der en ampel med lyserød kuppel. (...) Køkkenet var kun lille, med komfur, og i de fleste lejligheder var der tillige gas. Der var vask under vandhanen og et køkkenbord med hylder underneden til gryderne (...) Soveværelset var forsynet med 2 dobbeltsenge, den ene til far og mor, og den anden til os tre drenge.«[28]

I denne beskrivelse af boligindretningen i småborgerhjemmet genkendes flere af normerne fra de storborgerlige herskabshjem, bl.a. bestræbelserne på at friholde et repræsentativt rum (»stadsstuen«), efterligningen af klunkestilen og overtagelsen af den borgerlige ikonografi.

Interiør fra arbejdsmand Jens Carl Rasmussens hjem i Lollandsgade, fotograferet i 1912. Bemærk i hjørnet til venstre den nipspyntede etagere, skålen med krokus på piedestalen bag ved den læsende søn, og på bordet med den fint udskårne sarg visitkortskålen. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

Går man herfra videre til arbejderhjemmene, finder man også her en række spor af de højborgerlige kulturformer. Selv om der i arbejdernes boligindretning - som det vel kunne forventes med denne befolkningsgruppes kraftige agrare islæt - også findes elementer af landlig boligkultur[29] (f.eks. i form af landlige møbeltyper), er det trods alt det urbane borgerskabs normer, der slår igennem. Selv i hjem, hvor man næppe havde de materielle betingelser for det, blev der gjort forsøg på at efterligne det victorianske hjems former. I de af Nationalmuseet indsamlede arbejderautobiografier finder man bl.a. følgende beskrivelser, skrevet af sønner fra hjem, hvor faderen var henholdsvis vognmandskusk og kleinsmed:

»Vi boede flere forskellige Steder men den Lejlighed jeg næsten husker bedst var i en Baggaard i Anholtsgade den blev kaldt Stalden fordi der engang havde været Kasserne og Dragonstald der. Vi boede 10 Familier der og Lejen var meget lille cirka 8 Kr om Maaneden men der var ogsaa kun 2 smaa Stuer og et lille Køkken. Vi opholdt os mest i Soveværelset for der stod Kakkelovnen og saa var der et stort Bord en Dobbelseng og en Slagbænk. Stadsstuen som den kaldtes blev kun benyttet ved højtidelige Lejligheder og somme Tider naar vi havde Fremmede. Der var et Bord, 4 Stole og en Sofa betrukket med noget rødt ulden Stof og et Skab.«[30]

»Vi boede først i en 2 vær. Kvist i Valdemarsg. (dvs. ikke i Sjællandsgadekvarteret, SAA) i Århus. 10 Kr. om Måneden - et smalt Værelse - der var lige Plads til et lille Bord mellem 2

Senge, en Barneseng, hvor Søster og jeg hade hver sin Ende, en stor Jernseng og så ikke mere - lille Søsters Vugge var kneben ind så vi faldt over den. Ja så var der Stadsstuen med et diminuitivt Klunkemøblement, et Spejl og en Etagere med nips, som Mor var meget stolt af. Huset var fugtigt, Tapetet hængte i laser, vi Børn kom der aldrig - var nærmest Tabu.«[31]

Arbejdernes efterligning af klunkestilen i herskabshjemmene dokumenteres også af samtidige fotografier fra arbejderhjem. Såvel hos faglærte som ufaglærte går det victorianske hjems former igen, omend i reduceret skala: klunkebelysning, kunst i hjemmet, viftepalmer, visitkortskålen, nipsting i overflod, vægge der er dækket af malerier og familieportrætter, draperede gardiner osv.

Når arbejderne dengang blev fotograferet i deres hjem, var det ikke dem selv, men omvandrende professionelle fotografer, der tog disse billeder. Da billederne næsten altid blev taget efter samme opskrift - familien samlet omkring bordet i stuen -, er de som regel præget af stor ensartethed.[32] Men uanset

Interiør fra former P.J. Magnussens hjem i Falstersgade 38, fotograferet i 1909. Bemærk plydssofaen, de to piedestaler med blomst og viftepalme, familiebillederne på de små borde samt tidens statussymbol, klaveret. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

om der her er tale om arrangerede opstillinger i arbejdernes »pæne stue«, viser billederne, at der blev lagt stor vægt på at iscenesætte hjemmet og familien så præsentabelt og værdigt som vel muligt. F.eks. er de portrætterede altid i stadstøjet, og hjemmene giver indtryk af orden og renlighed. Fra den samlede familie udgår en aura af familiefølelse og hyggeligt hjemmeliv. Det er en både »kultiveret« og »domesticeret« arbejderklasse, vi her møder.

Samme respektabilitetsbestræbelse kom iøvrigt også til udtryk, så snart arbejderne trådte frem i offentligheden: her kunne man ikke vise sig i hverdagstøjet uden at få fattigstemplet på sig. Det stive søndagstøj var en uomgængelig nødvendighed. Gennem påklædningen og hele selviscenesættelsen kunne man desuden markere grænsen nedefter og distancere sig fra de fattige på bunden af den sociale rangstige. Specielt de bedrestillede håndværkssvende leflede for den borgerlige mode.

På den anden side var der dog også *grænser* for det borgerlige kulturhegemoni. For det første satte arbejderklassens relative armod en nedre grænse for de borgerlige kulturpåvirkninger: mange arbejderfamilier havde simpelthen ikke råd til at anskaffe sig disse statussymboler. Også i Sjællandsgade var der arbejderlag, som ikke havde råd til klunkerne - og det må formodes, at det i alt væsentligt kun var de familier, som faktisk var i stand til at leve op til de borgerlige kulturnormer, som lod sig fotografere. I hvert fald savnes der i billedmaterialet fotografier af interiører fra de mindre 'velordnede' hjem og de underste lag i klassen. For det andet forelå der i arbejderklassens særlige livsmåde et kulturelt modstandspotentiale, som den borgerlige kultur måtte komme i konflikt med. Dette modstandspotentiale - og i forbindelse hermed også elementer af en selvstændig arbejderhverdagskultur - træder tilmed, omend ikke særlig tydeligt og påfaldende, frem i det anvendte kildemateriale. Dette gælder Søibergs roman, men især arbejdererindringerne.

Respektabilitetskamp som en kamp for værdighed og identitet

Inden jeg i det følgende forsøger at positivere billedet af arbejderkulturen, vil jeg dog godt knytte endnu et par bemærkninger til den ovenstående karakteristik af boligkulturen i Sjællandsgade-kvarteret.

Man kan med rimelighed tolke arbejdernes efterligning af borgerskabets bolignormer som udtryk for en borgerlighedsstræben og »borgerliggørelse«. Og man kan ligeledes se deres gestik, påklædningsformer og hele offentlige selviscenesættelse som vidnesbyrd om en tilegnelse af borgerlige normer og adfærdsformer. Det er klare udtryk for klassens assimilationsbestræbelser i mødet med den borgerlige og urbane kultur. Set i et historisk perspektiv har overtagelsen af de borgerlige og småborgerlige adfærds- og udtryksnormer

utvivlsomt også været med til at befordre klassens sociale integration.[33] Men bliver man stående ved denne tolkning, kommer det borgerlige kulturelle hegemoni for mig at se til at fremtræde betydeligt stærkere, end det i virkeligheden var.

Tolker man nemlig kun arbejdernes overtagelse af borgerskabets boligmønster og ydre livsformer som en ren og skær »borgerliggørelse« - stræben efter borgerlighed -, så overser man, hvad det var for motiver og drivkræfter, der hos arbejderne lå til grund for disse bestræbelser og livsstrategier. I stedet for kun at forstå arbejdernes livsmåde ud fra de hegemoniseringsbestræbelser, der udgik fra den herskende kultur, burde man måske snarere forsøge at forstå den ud fra arbejdernes egen livsvirkelighed og egne kategorier. Et muligt udgangspunkt for fortolkningen er her, at der i arbejderklassen var tale om en søgen efter en egen identitet. Modopfattelsen til den fortolkning, der forstår arbejdernes respektabilitetskamp som »borgerliggørelse«, er derfor en opfattelse, der ser disse bestræbelser ikke som *tilpasning,* men som *protest* - en protest og kamp imod den nedvurdering, undertrykkelse og ydmygelse, som arbejderne til daglig var udsat for.

Respektabilitetskampen må efter min opfattelse ses som et resultat af en akkulturationsproces, der gav arbejderne et stærkt behov for at kunne værdiggøre sig. I en situation, der tendentielt berøvede arbejderne alle forudsætninger for selvværdsfølelse og selvagtelse, var der naturligt et behov for værdinormer og forståelsesformer, der gav dem mulighed for at ranke ryggen på trods af de små kår. Bl.a. ved at holde sig fri af gæld, ikke skylde nogen noget, »klare enhver sit«, ikke krybe for nogen, men »gøre sin pligt og kræve sin ret« kunne arbejderne sætte sig ud over den diskrimination og nedladenhed, som de til daglig var udsat for fra det øvrige samfunds side. Kunne man ikke hævde sig gennem ydre, materielle værdier, kunne man måske dog føle et værd ved at hævde en høj indre moral og karakterstyrke. På trods af den faktiske knaphed i arbejderhjemmene udviste mange arbejdere ikke sjældent en forbavsende storsindethed og generøsitet i forhold til andre, når det virkelig gjaldt. Såvel gennem retlinetheden som gavmildheden var det muligt at neutralisere noget af den nedværdigelse, der klæbede til fattigdommen.

Også den anstændige påklædning og den respektable bolig skulle vise, at arbejderne var pæne og agtværdige mennesker - altså netop, hvad de ikke i almindelighed blev anset for eller behandlet som. Således tolker også den norske socialhistoriker Edvard Bull stadsstuens betydning: »Den er tegnet på den sosiale oppdriften. Når folk kommer på besøk og blir vist inn i den fine stua, får de sjøl se at her bor det ikke noen fattigper. Han har litt mer enn fra hånden til munnen, og det vil han gjerne vise - selv om det skal gå ut over boligstandarden til daglig.«[34] Stadsstuen og søndagstøjet var altså andet og mere end en »borgerliggørelse«, det var udtryk for arbejdernes *værdighedskamp* - et led i deres kamp for en egen identitet. Bag deres bestræbelser på at leve som or-

dentlige og anstændige borgere lå formodentlig en drøm om, at der kunne komme en tid, hvor andre mennesker ikke mere kunne nedværdige dem, se ned på dem og behandle dem som en mindreværdig befolkningsgruppe.

Man kan i denne forbindelse stille spørgsmålet, om overtagelsen af de borgerlige kulturformer var en simpel kopiering, eller om der ikke netop snarere var tale om en bearbejdning og skabende omformning.[35] Man kan i al fald hævde, at disse kulturformer ved at blive overført til en anden kulturel sammenhæng fik en delvis ny betydning og funktion. Dette synspunkt fremføres bl.a. af de svenske etnologer Billy Ehn og Orvar Löfgren: »Övertagandet av en viss form behöver inte innebära att man också övertar dess innebörd. När sekelskiftets arbetarfamiljer inreder finrum i sina trångbodda hem är detta inte en enkel imitation eller ett anammande av borgerliga värderingar. Arbetarhemmets finrum har en annan kulturell laddning och ingår i ett annat meningssammanhang än salongen i den borgerliga kulturen.«[36] At arbejderne anskaffede sig borgerligt boliginventar og indrettede boligen efter borgerlige normer, indebærer ikke i sig selv, at også *livet* i disse boliger blev borgerliggjort. Det var stadigvæk et meget forskelligt liv, som blev levet i borgerskabets hjem og i arbejderhjemmene. Selv om arbejderhjemmene blev indrettet, så de gav indtryk af solid borgerlighed, indebar dette på ingen måde, at arbejdernes livs- og erfaringsformer tilsvarende fik samme karakter som borgerskabets.

Hvor fundamentalt forskellige livsmønstrene var i storborgerskabet og i arbejderklassen kan kort antydes:

I storborgerskabet var faderen familiens eneste forsørger. Kvinder og børn var friholdt for alle produktionsopgaver. I dagtimerne var husfaderen som regel fraværende, idet han skulle bestyre sin virksomhed eller passe sit embede. Imens fordrev husmoderen og børnene tiden med klaverspil, læsning, konversation o.lign., eller de spadserede en tur i byen, modtog eller aflagde visitter osv. Husarbejdet udførte tjenestefolkene efter husfruens direktiver. Børnenes pasning var i nogen udstrækning overladt til tjenestefolkene eller til en barnepige. Om aftenen udfoldede der sig i hjemmet ikke sjældent et formaliseret, repræsentativt selskabsliv, hvor venner og familie var inviteret til store middagsselskaber med mange retter.

I arbejderhjemmene derimod var situationen en helt anden: I en hel del familier måtte begge forældre tage lønnet arbejde uden for hjemmet, og i de fleste familier måtte også børnene på den ene eller anden måde bidrage til forsørgelsen, samtidig med at de skulle passe deres skolegang. Hjemmet var altså ikke på samme måde som hos borgerskabet et samlende punkt, men snarere »en operationsbas, från vilken familjens medlemmar sändes ut för at klara försörjningen«.[37] Når de enkelte familiemedlemmer om aftenen vendte trætte tilbage til hjemmet, var der ikke mange ressourcer tilbage til fest og selskabelighed - og råd dertil var der slet ikke. I nogle familier var faderen oven i købet tilbøjelig til at foretrække værtshuset for hjemmet.

Var afstanden mellem livsmåden i storborgerskabet og i arbejderklassen enorm, så var der tilsyneladende ikke særlig graverende forskelle mellem livsstilen i det lavere småborgerskab og arbejderklassen.[38] Grænserne mellem småborgerskabet og arbejderklassen var i mange tilfælde flydende. I de af Nationalmuseet indsamlede arbejder- og håndværkererindringer er der flere eksempler på håndværkssvende, der på et tidspunkt i livscyklen starter som selvstændigt næringsdrivende. Men der er også eksempler på, at sådanne forsøg på klasseopstigning mislykkes, og at mesteren igen bliver svend. En hel del håndværkere kunne således i én periode være arbejdere og i en anden selvstændige, og atter andre kunne måske være begge dele på én gang. Dette var f.eks. tilfældet for Hans Hedtofts far:

> »Min far var skrædder, en stræbsom mand, hvis ærgærrighed det nok var at blive mester. Han havde erhvervet sig en lille ejendom i Lollandsgade i Aarhus (...) I stuen boede vi selv, og i kælderen havde far værksted. Hans livsstilling var, typisk for tiden, en kombination af svend og mester, det var før den fulde industrialisering slog igennem. Som mester syede han for slægt og venner og folk i gaden, og ellers som svend for et større skrædderfirma, arbejdet udførte han hjemme.«[39]

Der er således flere eksempler på, at overgangen mellem småborgerskabet (og frem for alt dets kerne, håndværksmestrene) og det øverste lag af arbejderklassen kunne udgøre et kontinuum. Med hensyn til levevis peger erindringsmaterialet også i retning af, at der i mange henseender ofte kunne være flere ligheder mellem småborgerskabet og de faglærte arbejderlag end mellem de faglærte og arbejdsmændene. Mange håndværkere og småhandlende var ligesom arbejderne »småkårsfolk«, der havde en lang arbejdstid, en lav indkomst og en ringe eksistenssikkerhed. Ligesom mange arbejdere levede også småborgeren ofte fra hånden i munden.

På den anden side udgjorde besiddelsen henholdsvis ikke-besiddelsen af egne produktionsmidler en afgørende skillelinje mellem småborgerskab og arbejderklasse. Som selvstændig var småborgeren sin egen herre, ikke underlagt nogen anvisninger fra en overordnet, sådan som arbejderen. Selvstændigheden gav småborgeren en frihed til selv at kunne disponere over sin egen dagligdag, og selvstændighed var ydermere forbundet med prestige. Begge disse forhold var med til at gøre selvstændighed til noget efterstræbelsesværdigt.

Når arbejderne overtog elementer fra den borgerlige kultur, var der næppe tale om nogen direkte afsmitning fra den højborgerlige livsstil. Meget tyder derimod på, at de (stor)borgerlige normer først og fremmest blev formidlet til arbejderklassen via den udformning, de fik i småborgerskabet.[40] Bortset fra arbejderklassen selv var småborgerskabet formentlig den samfundsklasse, som arbejderne havde størst berøring med i det daglige liv. Ved at efterligne den småborgerlige livsstil kunne arbejderne få del i noget af den prestige, der

knyttede sig til en højere position i statushierarkiet. Denne tilnærmelse til den småborgerlige livsstil betød imidlertid ikke, at arbejderne hermed også helt igennem levede og tænkte som småborgere. Man må her vogte sig for at drage for vidtrækkende konklusioner ud fra løsrevne iagttagelser af rent ydre forhold så som lejlighed, inventar, påklædning etc., hvor disse fænomener ikke bliver relateret til den pågældende befolknings samlede livssituation og egne forståelses- og erfaringsformer.

Det folkelige liv kan rigtignok undertiden bedst studeres gennem forskellige materielle kulturytringer og fysiske former. I sådanne studier må man imidlertid holde sig for øje, at det egentlige studieobjekt ikke er tingene og genstandene, men det liv, der knytter sig hertil. I nyere folkelivsforskning er det derfor heller ikke så meget tingene i sig selv, der står i fokus for interessen, men frem for alt *omgangen* med tingene. Først når de fysiske former studeres i forbindelse med de mennesker, der brugte dem, vil man for alvor kunne afdække tingenes symbolladninger og udnytte deres udsagnskraft. Men når tingene således studeres i relation til deres sociale kontext, kan det meget vel vise sig, at en ting skifter betydning fra den ene kultursammenhæng til den anden. Og denne omstændighed maner til forsigtighed, når man skal vurdere betydningen og konsekvenserne af, at diverse fysiske og historiske former overføres fra den ene kulturgruppe til den anden.

Man må her gøre sig klart, at mange af de håndværkssvende, der anskaffede sig luksuriøst inventar til »den pæne stue« og gik med silkehat om søndagen eller optrådte i kjole og hvidt ved sangforeningens koncerter, faktisk forstod sig selv som socialister og var med til at gå i spidsen for arbejderbevægelsen. Det siger derfor også sig selv, at livet i arbejderhjemmene mange steder kom til at bære præg af den erfaringssammenhæng og politiske identitet, der på dette tidspunkt var under opbygning i fagforeningerne og de øvrige arbejderorganisationer. Sådanne modsigelser i arbejderkulturen bør naturligvis hverken forties eller bortforklares, men forståes som resultater af den modsigelsesfyldte situation, arbejderne befandt sig i.

At de samme arbejdere både kunne handle politisk som bevidste socialister og samtidig stræbe efter at opnå og opretholde »respektabilitet« er måske trods alt alligevel kun en tilsyneladende modsigelse. For det første er det misvisende at opfatte kun den strategisk kalkulerede handlen (i tilknytning til den kollektive interessekamp) som »politisk«. I virkeligheden må langt bredere felter indenfor den hverdagslige livspraksis opfattes som »politisk« handlen. For det andet kan man med den vesttyske historiker Alf Lüdtke fremholde, at det ikke har nogen mening at isolere subsistenssikring og identitetsdannelse (og herunder også kollektiv identitet) fra hinanden. Distinktioner, efter hvilke arbejdere *enten* i strikte »instrumentel« orientering forfulgte individuelle løn- og subsistensinteresser *eller* stræbte efter at ændre produktionsforholdene (og kun i sidste tilfælde handlede »politisk«), har efter Lüdtkes mening ikke me-

get med de impliceredes hverdagsvirkelighed at gøre. Ifølge Lüdtke var arbejdernes stræben efter »respektabilitet« og »velanstændighed« snævert forbundet med sikringen af den daglige eksistens. Respektabilitetskampen må følgelig hverken opfattes som en afglans af småborgerlig idyl eller fordrejet klassebevidsthed. Den afspejler derimod snarere den daglige usikkerhed, angst og resignation, men også de daglige resultater overfor krav og med materiel og social »opstigning«, siger Lüdtke. Betingelsen for den daglige overleven var en overvindelse af en lang række usikkerheder, både derhjemme og på arbejdspladsen. Såvel løn- som arbejdssituationen var ofte kendetegnet af stor usikkerhed og var i vid udstrækning uforudseelig. Bl.a. var arbejderne i høj grad afhængige af afsætningskalkulationer og konjunkturbevægelser. Og denne livssituation nødvendiggjorde en overlevelsesstrategi, hvor subsistensorientering og identitetssøgen blev tæt sammenvævet: sikringen af eksistensen forbandt sig med sikringen af personlig ære og social respekt.[41]

Elementer af en selvstændig arbejderhverdagskultur

På den anden side var der i arbejderklassen også kraftreserver, som satte grænser for borgerskabets kulturelle hegemoni. Disse grænser kunne vise sig på mange måder, men kunne f.eks. ytre sig som en *respektløshed* overfor de borgerlige kulturformer.

I Århus var iflg. Adolf Rasmussen en sort kasket med blank skygge af læder arbejdernes foretrukne hovedbeklædning omkring århundredskiftet. Bowlerhatten anså man derimod for en hovedbeklædning for de etablerede og fine, og da de unge begyndte at efterligne dem, gjorde de gamle arbejdere nar af de unge.[42] I Rasmussens barndomserindringer (fra tiden lige efter århundredskiftet) hedder det videre:

> »De unge begyndte også at efterligne borgerskabet ved at gå med bløde filthatte. De gamle holdt derimod på det en gang vedtagne og kaldte en filthat for en røvballehat.«[43]

Gennem respektløsheden og afvisningen af de borgerlige kulturformer kunne arbejderne markere og forsvare deres egen klasseidentitet. At modstanden undertiden hang sammen med arbejdernes politiske identitet, fremgår af en anden arbejdererindring:

> »Jeg husker, min mor havde købt et hvidt kravebryst, sort sløjfe og manchetter til mig det sidste år, jeg var i lære (dvs. 1902, SAA). Mor ville have mig fin, og jeg syntes også helt godt om mig selv, da jeg fik begge dele på og så mig i spejlet. Det var søndag, og en kammerat, Vilhelm, skulle komme, vi skulle ud at spadsere. Da han så kom og så mig i mit fine kravetøj, blev han ligefrem forarget og sagde: »Skal du have dette på, vil jeg ikke følges

med dig. Hvad bilder du dig ind? Jeg troede, du var socialist«. Selvfølgelig var jeg socialist, rev kravetøjet af mig igen og fulgte, lidt ked af det for mors skyld, den rettroende, eller måske misundelige, Vilhelm Langhoff, i den mundering, som passede til os to klassebevidste socialistspirer.«[44]

Nok yndede arbejderne udadtil at omgærde sig med respektabilitetens symboler, men der var på den anden side også værdinormer og mentalitetsformer i klassen, som trak i den modsatte retning. Valget af påklædning udgør således kun et enkelt eksempel på, hvordan den dominerende kultur kunne møde modstand i sine hegemoniske bestræbelser.

Men den omstændighed, at den victorianske borgerlighed havde sine grænser (arbejderklassens elendighed), og at der i arbejderklassen kunne forekomme forskellige resistensformer (som f.eks. respektløsheden), indebærer dog stadig ikke, at arbejderne havde nogen egen, selvstændig klassekultur.

En sådan særkultur forelå imidlertid - og tilmed både på institutions- og hverdagsplan: Dels i form af en selvstændig arbejderbevægelseskultur (der ganske vist også på forskellig måde var præget af den borgerlige kultur), dels i form af - eller i al fald som ansatser til - en selvstændig arbejderhverdagskultur indenfor lokalkulturen. Med bevægelseskulturen har vi overskredet det lokale rum, Sjællandsgadekvarteret, og jeg skal derfor ikke her komme nærmere ind på denne.

Holder vi os nu til lokalkulturen og til boligforholdene[45], er det væsentligt at holde sig for øje, at arbejderne ikke blot boede *inde i* deres lejligheder, men desuden i høj grad også opholdt sig *udenfor* - i selve kvarteret. Af flere livserindringer, både fra Sjællandsgadekvarteret og den øvrige by, fremgår det, at der i de udprægede arbejderkvarterer var tendenser til et mere åbent og kollektivt omgangsliv end i byens socialt set mere heterogene kvarterer.[46] Der var blandt arbejderkvarterernes jævne og fattige befolkning en gensidig hjælpsomhed og solidaritet, som bl.a. beroede på, at man kendte hinanden og kom hinanden ved. I en barndomserindring beskriver Robert Svane Hansen, der voksede op i Sjællandsgadekvarteret i årene lige efter århundredskiftet, nabosammenholdet på følgende måde:

»Man hjalp hinanden - i det daglige som under sygdom eller fødsel. Man fulgte hinanden i sorg som i glæde. (...) Man vidste alt om hinanden og dørene stod åbne ud mod bagtrappen, og over en tår kaffe blev de enkeltes forhold drøftet og endevendt.«[47]

Denne indleven sig i hinandens forhold og dette stærke kendskab til de enkelte familier var tilsyneladende typisk for de fleste af kvarterets opgange. »Her var sammenhold i det daglige, så det battede. Alle blev inddraget i fællesskabet«[48], hedder det i en anden beretning fra kvarteret.

Ved siden af det solidariske miljø, der fandtes indenfor arbejderbevægelsen, forelå der med andre ord i de typiske arbejderkvarterer endnu et solida-

risk miljø i form af en række lokale fællesskaber. Der kan her peges på flere mulige årsagsforklaringer til disse fællesskabsformer.

Den mest nærliggende forklaring ligger antagelig i beboernes fælles livsbetingelser. Den sociale segregation i form af særlige arbejderkvarterer har utvivlsomt virket befordrende for den sociale interaktion mellem kvarterernes beboere, der stort set alle var lige fattige. Sammenholdet havde udpræget karakter af »nødværgefællesskab«, fremtvunget af fælles fattigdom og manglende social sikkerhed.

En anden medbestemmende årsag kan være, at »landsbymiljøet, hvor man kendte og kom hverandre ved, sad »indvandrerne« i blodet.«[49] Tilflytterne forsøgte - tilspidset formuleret - at skabe en landsby i storbyen. Herved kunne man, på trods af migrationsprocessen, bevare en del af den lokale identitet fra landsbymiljøet. Det agrare samfunds »vi-følelse« kunne på denne måde overføres til et i al storbyens fremmedhed dog overskueligt identitetsrum.

Et tredje forhold, som yderligere kan have styrket beboernes indbyrdes sammenhold, er, at mange tilflyttere ofte kom til at bo hos, eller i nærheden af, allerede tilflyttede slægtninge eller bekendte fra hjemstedet. Mange familier og enligtstillede måtte, især af økonomiske grunde, være parate til at åbne deres døre for logerende. Det var desuden meget almindeligt, at voksne børn blev boende hjemme, til de giftede sig. På grundlag af de kommunale folketællingslister fra 1901 har jeg foretaget en stikprøveundersøgelse af husstandsstrukturen blandt arbejderne i Sjællandsgade (omfattende ialt 370 husstande):[50] Det fremgår heraf, at godt en fjerdedel (27%) af arbejderhusstandene i gaden var »udvidet« til foruden selve familien at omfatte enten én eller flere logerende og/eller et antal voksne (konfirmerede) hjemmeboende børn. Selv om kernefamilien var den mest udbredte familieform blandt arbejderne (55% af arbejderhusstandene), var der også forholdsvis mange husstande (ca. 32%), hvor personer af arbejderstanden - fortrinsvis kvinder - boede alene, sammen med logerende eller i husstande uden mandligt familieoverhoved. Disse omstændigheder gav mange familier en »åben« struktur, der - som en fjerde årsag til de solidariske naborelationer - i sig selv må have medvirket til, at man fik et nøje kendskab til hinandens privatliv og som følge deraf også fandt det naturligt at hjælpe, når og hvor det var tiltrængt. I modsætning til den storborgerlige familie, der var anderledes lukket og afskærmet udadtil, lader den familieform, der her er tale om, sig antagelig bedst beskrive med Franz Brüggemeiers begreb om en »halv-åben familiestruktur«.[51]

I virkeligheden var den halv-åbne familieform mere udbredt, end det fremgår af ovennævnte procentsats, der kun afspejler situationen på et bestemt givet tidspunkt. Havde de enkelte husstande været fulgt gennem et længere tidsrum, ville andelen af familier med en »åben« struktur utvivlsomt have været større. Logerende blev nemlig frem for alt optaget i krisesituationer i en families livscyklus: når f.eks. faderens indtægt faldt bort eller var reduceret

(dvs. ved sygdom, ulykkestilfælde eller længerevarende arbejdsløshed), eller når børneflokkens voksen medførte forøgede udgifter, der helst skulle dækkes ind. I sådanne kritiske faser kunne man ved at leje et værelse ud sikre sig en ekstra indtægt, der hjalp med til at bære familien gennem krisen. Når så børnene blev større og kunne begynde at tjene penge, eller faderen igen fik mere fast arbejde, lettede det økonomiske pres måske så meget, at det ikke længere var nødvendigt at have en logerende i husstanden.[52] I Harry Søibergs »En børneflok vokser op« beskrives familien Trabjergs optagelse af en logerende i husstanden som et umiskendeligt tegn på social deklassering. Således oplever datteren Margrethe det som en stor skam, at familien ikke længere kan disponere over »den fine stue«:

> »Inde i værelset ved siden af stuen hørte hun deres logerende (...) Det havde forekommet hende saa fattigt, at de maatte leje den ene stue ud, den kunde være benyttet som hjemmets fine stue ligesom den fine stue i det gamle hjem (...) Det var en officersaspirant, de havde boende. Før havde det været lejet ud til en sergent, samtidig med at moderen havde haft nogle elever fra korporalskolen ovre paa kasernen i kost.«[53]

Udsigt fra Sjællandsgade gennem Sølystgade mod Høegh Guldbergsgade omkring 1904. Børn kunne dengang trygt færdes på gaderne; en vogns rumlen over brostenene kunne høres langt bort. I baggrunden ses pavillonen i Vennelystanlægget, hvor der bl.a. blev afholdt store arbejderfester til 1. maj og i august. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

At familien har måttet flytte til en anden lejlighed signalerer yderligere, at den er ude i en pauperiseringsproces. Men iøvrigt var hyppige flytninger omkring

århundredskiftet et meget almindeligt fænomen i arbejderklassen. Der var her stor overensstemmelse mellem flytninger og forskellige stadier i en families livscyklus. Ikke sjældent drejede det sig om flytninger over ret korte distancer, indenfor samme gade eller samme kvarter. Men den høje mobilitet blandt arbejderne medvirkede i sig selv til at gøre arbejderfamilien mere åben. Den mobile livsform indebar bl.a., at man hele tiden befandt sig i nye omgivelser og derfor også hele tiden måtte tilvejebringe nye kontakter og relationer: hjemmet blev ikke det tilflugtssted, hvortil man kunne trække sig tilbage fra omverdenen for at opbygge en hermetisk afskærmet intimsfære.[54]

Som en femte faktor i forklaringen af det tætte sociale netværk er det nærliggende at pege på selve de fysiske strukturer, som beboerne levede i. Boligtætheden og de trange forhold i boligerne ophævede til en vis grad den intime privathed, som kendetegnede den højborgerlige kultur, og tvang beboerne til berøring og kontakt med naboerne. Alligevel kan solidaritetsstrukturerne efter min opfattelse ikke reduceres til en »tvangsmæssig kollektivitet«: hjælpsomheden, samhørigheden og fællesskabet var andet og mere end vilkår; solidariteten var - omend opstået af nøden og tvangen - også et svar på disse vilkår, et udtryk for arbejdernes subjektive bearbejdning og forvaltning af deres livsvirkelighed. På den anden side skal man naturligvis passe på ikke at negligere bagsiden af denne nærhedskultur, den smålige sladder og den gensidige sociale kontrol, der også antydningsvis kommer frem i ovenanførte citat fra Svane Hansen (»de enkeltes forhold blev drøftet og endevendt«). Selv om sladder-aspektet måske er overpointeret hos Søiberg, kan romanerne tjene som en advarsel mod en romantisering af omgangsformerne i arbejderkvartererne (á la »de gode gamle dage, da man nok var fattige, men glade«).[55]

Hvorvidt arbejderbevægelsens solidaritetsidealer har haft betydning for udviklingen af nærmiljøernes fællesskabsformer, kan ikke afgøres ud fra det her anvendte kildemateriale. Men den politisering, som mange arbejdere oplevede på arbejdspladsen og i arbejderbevægelsen har selvsagt ikke kunnet undgå at få konsekvenser for deres holdninger og indstillinger i hverdagen og i forhold til andre. Enkelte beretninger lader således ane, at bevægelseskulturen i visse tilfælde forskød sig til de lokale arbejdermiljøer. F.eks. må det formodes, at værtshusene som møde- og kommunikationssteder ofte har været medium for en formidling mellem bevægelseskultur og hverdagskultur.[56] Men det var ikke kun på værtshusene, der blev diskuteret politik. Når mændene kom fra arbejde eller om sommeren samledes udenfor gadedøren, kunne diskussionerne også gå højt. I en af arbejdererindringerne fortælles der om tiden umiddelbart efter 1899:

> »Der var Politik i alle og Samtaler om Aftenen i Gadedørene imellem Mændene drejede sig kun om Politik. Hvad de inde paa Rigsdagen ofte var Maaneder om at faa diskuteret og færdigbehandlet, blev i løbet af en Aften fuldstændig klarlagt indenfor de smaa diskute-

rende Klynger uden for deres Gadedøre men Porselænshovederne paa Piberne ligefrem glødede.«[37]

For kort at sammenfatte: Jeg har i denne artikel kun beskæftiget mig med et meget begrænset udsnit af arbejderkulturen, nemlig fortrinsvis den del, der vedrører boligforholdene. En skildring af arbejdernes samlede hverdagskultur måtte i virkeligheden omfatte langt flere aspekter og livsområder. Jeg har i min argumentation forsøgt at vise, at man ved at betragte arbejderne ud fra de officielle og gængse kilder let kommer til at se dem gennem borgerlighedens briller. I det tilgængelige kildemateriale er det ofte de øverste lag af arbejderklassen, de »respektable« arbejdere, vi møder, hvorimod de »urespektable« kun sjældent kommer til orde. Skal vi nå til en mere adækvat forståelse af arbejderkulturen, kræver det derfor efter min opfattelse, at man anvender en række *intrinsic approaches* og kildetyper, der i højere grad lader de historiske aktører komme til orde på deres egne præmisser.

Noter

1. Problemformuleringerne i det følgende står i gæld til de diskussioner, der er blevet ført i projektet; specielt støtter jeg mig i karakteristikken af den småborgerlige kultur og den victorianske boligkultur og dennes påvirkningskraft på formuleringer af professor Johan Fjord Jensen. Foruden projektdeltagerne takker jeg deltagere i Die Deutsche Gesellschaft für Volkskunde's arbejderkulturkonference i Hamburg den 8.-12. maj 1983, hvor dette bidrag oprindelig blev fremlagt, for kritik og henvisninger. Denne tak gælder endvidere deltagerne i hhv. HSFRs seminar om »Dominance and Culture« i Stockholm d. 17.-19. okt. 1983 og Center for arbejderkulturstudiers møde på KUA d. 23. nov. -83, hvor bidraget i foredragsform blev stillet til diskussion.

2. Harald Skar, Göteborg, har i denne forbindelse gjort mig opmærksom på den socialantropologiske forskningstraditions distinktion mellem »emic« (indefra) og »etic« (udefra) forskningsstrategier. I *The Rise of Anthropological Theory,* London 1968, skriver Marvin Harris: »An etic approach, by definition, avoids the premises of the emic approach. From an etic point of view, the universe of meaning, purposes, goals, motivations, etc., is thus unapproachable. But to insist upon the separateness of emic and etic phenomena and research strategies is not to affirm a greater or lesser »reality« or a higher or lower scientific status for either of them. (...) The entire weight of the latter (the emic/etic, SAA) dichotomy rests upon the epistemological significance of describing cultural things through categories and relations which are necessarily isomorphic with those appropriate or meaningfull to the actors, as opposed to categories and relations which arise independently in the ethnographer's data language. Thus, actual behavior can be treated in both an emic and an etic fashion. An informant's description of what is actually happening at a festival, during a work scene, or inside a household need not correspond to what the ethnographer sees or would see in the same situations.« (s. 579, 580f.).

3. En udførligere fremstilling findes i min licentiatafhandling *Arbejderhverdag i Århus under industrialiseringen. En undersøgelse af arbejderliv og arbejderkultur i Århus i tiden fra 1870 til 1940,* manus., Århus 1983.

4. Se hertil også Th. Geiger: *Soziale Umschichtungen in einer Dänischen Mittelstadt,* i: *Acta jutlandica* XXIII, 1. Århus 1951, s. 1-174.

5. Se Svend Aage Andersen (som note 3), s. 47. Erkendelsesinteressen i nærværende bidrag er primært rettet mod kulturelle påvirkningsforhold og variationen i kulturelle former mellem forskellige sociale klasser. Den følgende kontrastering af storborgerlig, småborgerlig og arbejderkultur er muligvis noget for grov og unuanceret i forhold til den faktiske kompleksitet i lokalsamfundets sociale stratifikation, idet den ikke tager højde for den sociale mobilitet, forskellige fraktioner indenfor klasserne, flydende overgange og det meget komplicerede samspil mellem klasserne.

6. Til begrebet »respektabilitet« se Gareth Stedman Jones: *Working-Class Culture and Working-Class Politics in London, 1870-1900. Notes on the Remaking of a Working Class,* i: *Journal of Social History* 7, 1974, s. 460-508.

7. Harry Søiberg: *En Kvindes Kamp* I-II (1938), 2. udg., Gyldendal, København 1946, s. 163.

8. Harry Søiberg: *Paa Vej mod Tiden,* Gyldendal, København 1952, s. 72.

9. H. Søiberg (som note 7), s. 224.

10. Samme sted, s. 297.

11. H. Søiberg (som note 8), s. 148.

12. Samme sted, s. 173. Jfr. også s. 203f.

13. Samme sted, s. 172.

14. Samme sted, s. 148.

15. Harry Søiberg: *En børneflok vokser op,* Gyldendal, København 1949, s. 184.

16. Johan Fjord Jensen i et internt arbejdspapir om »Fladen: Den borgerlige kultur i Sjællandsgadekvarteret«, Århus 1982.

17. Jfr. Bjarne Stoklund: Signalement af en epoke, i: Else Marie Boyhus m. fl. (red.): *Det forsømte århundrede* (*Arv og Eje* 1976), udg. af Dansk kulturhistorisk museumsforening, Viborg 1976, s. 5-26, her s. 21ff. Se til denne problemstilling iøvrigt også Robert Gray: *Bourgeois hegemony in Victorian Britain,* i: Jon Bloomfield (ed.): *Class, hegemony and party,* London 1977, s. 73-93.

18. Klunkestilen beskrives bl. a. hos Margrethe Spies: *Klunketid,* København 1979, Tove Clemmensen: *Nationalmuseets Klunkehjem,* 3. oplag, København 1981, Erik Kjersgaard (udg.): *Vore Bedsteforældres Tid,* København 1969, Ellen Damgaard/Poul H. Moustgaard: *Et hjem - en familie. En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890,* København 1970, og Jan Møller: *Borger i klunketidens København,* København 1979. Århusianske klunketidsstuer er beskrevet hos Gunner Rasmussen: *Fra klunker og viftepalmer til stålrør og kaktusser,* i: Vagn Dybdahl (red.): *Hus og hjem i Århus,* Århus 1977, s. 128-41.

19. J. Fjord Jensen (som note 16).

20. Inger Mejer Antonsen: *Deres hjem,* i: E. Kjersgaard (som note 18) s. 19. For konkrete eksempler på det århusianske borgerskabs lejlighedsindretning se bl.a. beskrivelser af et overlægehjem i Nørregade og et fabrikanthjem i Guldsmedegade, i: Åge Bredsted/Vagn Dybdahl/Emanuel Sejr (red.): *Barn i Århus,* Århus 1957, s. 13ff og 167ff, samt G. Rasmussen (som note 18).

21. I. Mejer Antonsen (som note 20), s. 19ff.

22. J. Møller (som note 18), s. 40f.

23. Povl Schmidt/Jørgen Gleerup: *Livsrum og oplevelsesformer. Kulturhistorisk billedrække 1700-1900,* Odense 1982, s. 108.

24. Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960,* København 1982, s. 88.

25. Rita Sørensen: *Øgadekvarteret i Århus - et arbejderkvarter og dets beboere omkring århundredeskiftet,* upubliceret speciale ved Århus Universitet 1982, s. 62-68.

26. Kjeld Elkjær: *De høje huse,* i: Vagn Dybdahl (som note 18), s. 30-42, her s. 31f.

27. R. Sørensen (som note 25), s. 68.

28. Victor Jensen: *Klunketid og krigsår. Århus omkring år 1900 og under besættelsen 1940-45,* Århus 1968, s. 42-45.

29. Karakteristisk for disse års udvikling på landet var imidlertid en tilnærmelse til boligindretningen i byerne: bondehjemmene »urbaniseredes«. Når man i gårdmandshjemmene reserverede et eller ovenikøbet to rum til »pænt brug« og indrettede særskilte soveværelser, var det iflg. Birte Friis (*Det urbaniserede bondehjem,* i: E. M. Boyhus (som note 17), s. 101-20, her s. 108) netop »et forsøg på at leve op til borgerskabets normer.« Men også møblementet og rummenes dekoration blev gradvist indrettet efter det urbane borgerskabs bolignormer. Det er derfor ikke usandsynligt, at de nye borgerlige boligidealer i en vis udstrækning er blevet formidlet til arbejderne via »det *agrare* småborgerskab« (gårdmandsklassen).

30. Nationalmuseets Industri-, Håndværker og Arbejdererindringer (NIHA) grov- og beslagsmed 459, s. 3.

31. NIHA, bogtrykker 269, s. 2.

32. Peder Jensen: *Det var engang ...,* Århus 1973, s. 9 og 68.

33. Jfr. Peter Brückner: *Zur Sozialpsychologie des Kapitalismus,* Frankfurt/M 1972, s. 20ff.

34. Edvard Bull: *Retten til en fortid,* Oslo 1981, s. 127.

35. Jfr. f.eks. Mats Lindqvist/Orvar Löfgren/Magnus Wikdahl: *Arbetarkultur - eet etnologisk perspektiv,* i: *Årbog for arbejderbevægelsens historie* II, København 1981, s. 228-37, Richard Hoggart: *Changes in Working-Class Life,* i: samme: *Speaking to Each Other, Vol. One: About Society* (1970), Harmondsworth 1973, s. 45-61, og John Clarke: *Capital and Culture, the post-war workingclass revisited,* i: Clarke o.a. (udg.): *Working-Class Culture. Studies in history and theory,* London 1979, s. 238-53. Se i øvrigt også Hermann Bausinger: *Verbürgerlichung - Folgen eines Interpretaments,* i: Günther Wiegelmann (udg.): *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert,* Göttingen 1973, s. 24-49.

36. Billy Ehn/Orvar Löfgren: *Kulturanalys,* Lund 1982, s. 16.

37. Jonas Frykman/Orvar Löfgren: *Den kultiverade Människan,* Lund 1979, s. 120.

38. Jfr. her også Heinz-Gerhard Haupt: *Kleinhändler und Arbeiter in Bremen zwischen 1890 und 1914,* i: *Archiv für Sozialgeschichte* bd. XXII, Bonn 1982, s. 95-132, samt Jürgen Schlumbohm: *Strasse und Familie. Kollektive und individualisierende Formen der Sozialisation im kleinen und im gehobenen Bürgertum Deutschlands um 1800,* i: *Zeitschrift für Pädagogik* 25 (1979), s. 697-726. Schlumbohm fremhæver bl.a. den kollektive orientering og levevis blandt småborgerne og frem for alt håndværkergruppen. Haupts undersøgelse viser, at små

detailhandlere og ufaglærte arbejdere var meget lige stillet, både med hensyn til klassesituation og sociale kontakter og med hensyn til arbejds- og boligforhold.

39. Chr. Torpe: »Jeg fødtes til min mors politik ...«, kroniksamtale med Hans Hedtoft i dagbladet *Politiken* den 14/9 1952.

40. Jfr. Robert T. Anderson: *Modern Europe: An Anthropological Perspective,* Pacific Palisades, California 1973, s. 42.

41. Alf Lüdtke: *Rekonstruktion von Alltagswirklichkeit - Entpolitisierung der Sozialgeschichte?,* i: Berdahl/Lüdtke/Medick/Poni/Reddy/Rosaldo/Sabean/Schindler/Sider: *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung,* Frankfurt/M. 1982, s. 321-353, her s. 339f.

42. Adolf Rasmussen: *En proletardrengs erindringer,* i: *Århus Stifts Årbøger* 1974, s. 74-102, her s. 100.

43. Samme sted.

44. Jens Thorsø: *Bødker i Mejlgade og hos Balle,* i: Vagn Dybdahl (red.): *Ung i Århus. Ny samling,* Århus 1965, s. 57.

45. Jeg undlader her - af pladsmæssige årsager - at inddrage såvel kulturen på arbejdspladserne som værtshus- og kolonihavekulturen, selv om disse aspekter naturligvis hører med i billedet af den lokale arbejder(hverdags)kultur. En behandling heraf findes i min ovennævnte afhandling (se note 3), s. 120-25, 230f og 242ff.

46. Dette er langtfra noget specielt dansk fænomen, men derimod tilsyneladende et gennemgående fællestræk ved arbejderkulturer i flere europæiske lande. Se f.eks. Sven B. Ek: *Nöden i Lund,* Lund 1971, s. 120-29, Marianne Gullestad: *Livet i en gammel bydel,* Oslo 1979, M. Young/P. Wilmott: *Family and Kinship in East London* (1957), Harmondsworth 1975, samt Robert T. Anderson (som note 40, s. 29-43), der giver en kort, men udmærket oversigt med inddragelse af flere europæiske lande.

47. Robert Svane Hansen: *Min bror - barndomsårene,* i: Viggo Kampmann/Jul. Bomholt (udg.): *Bogen om H. C. Hansen,* København 1960, s. 15-23, her s. 17.

48. Henry Nielsen: *Fattiglaus blev forbundsformand,* Århus 1980, s. 25.

49. P. Jensen (som note 32), s. 63.

50. Se S. A. Andersen (som note 3), s. 185-89.

51. Lutz Niethammer/Franz Brüggemeier: *Wie wohnten Arbeiter im Kaiserreich?,* i: *Archiv für Sozialgeschichte* bd. XVI, Bonn 1976 s. 61-134.

52. Jfr. også Franz J. Brüggemeier/Lutz Niethammer: *Schlafgänger, Schnapskasinos und schwerindustrielle Kolonie. Aspekte der Arbeiterwohnungsfrage im Ruhrgebiet vor dem Ersten Weltkrieg,* i: J. Reulecke/W. Weber (udg.): *Fabrik Familie Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter,* Wuppertal 1978, s. 135-175, her s. 152f.

53. Harry Søiberg (som note 15), s. 6.

54. Jfr. Brüggemeier/Niethammer (som note 52), s. 148ff.

55. Se hertil Detlev Peukert: *Arbeiteralltag - Mode oder Methode?,* i: Heiko Haumann (udg.): *Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung,* Argument-Sonderband, Berlin 1982, s. 8-39, her s. 13ff, hvor Peukert advarer mod faren for at forfalde til socialromantik.

56. Jfr. Siegfried Reck: *Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltags,* Lahn-Giessen 1977, s. 140.

57. NIHA, arbejdsmand 159, s. 11.

Summary

Victorianism, Petty-Bourgeoism and Working-Class Culture - Cultural Clashes and Bourgeois Cultural Hegemony in a Working Class District in Aarhus in the 1890s. A Contribution to the »Embourgeoisement« Discussion.

On the basis of a concrete study of a local community, the relationship between the cultural independence of the working class and its cultural integration (»embourgeoisement«) is discussed in this article. The working class district under examination is the Sjællandsgadedistrict in Aarhus of the 1890s; it was a typical district for new arrivals, viz. the many workers who left the rural areas for the towns.

In the discussion the sequence of argument is the following: The article first gives an exposition of that material and those aspects that emphasize bourgeois cultural hegemony and working class bourgeois ambition. The source material for this is primarily an autobiographical trilogy of novels by Harry Søiberg (1880 - 1954), contemporary photographies and memoirs. According to the information contained in this material concerning working class interior design and concerning life in general in the district, the working class population of the district was very embourgeoised. In the daily life of workers importance was apparently primarily attached to demonstrating respectablility and orderliness. In the interior design of their dwellings, workers assumed many of the features of bourgeois Victorian housing culture, albeit at a considerably reduced scale: The Victorian style furniture was imitated, parts of bourgeois iconography was taken over, and efforts were made to maintain one ceremonial room (»the parlour«).

In the continued line of argument, however, a warning is made against such an »extrinsic approach« which takes its points of departure in the power to dominate of bourgeois culture, and which approaches working class culture, from »outside«. To achieve an adequate understanding of workers' struggle for respectability, this should be considered from the point of view of the workers themselves. If this is done, it appears that what according to the former position of interpretation emerged as an ambitious endeavour for middle-class-ness, can - in an alternative model of interpretation - be understood as a struggle for dignity and search for identity. What looked like »adjustment« to bourgeois cultural norms could also be seen as »protest« - protest against underestimation, oppression and humiliation to which workers were daily exposed in conseqence of their poverty and inferior position in society. By means of dressing decently and having respectable homes, workers could demonstrate that they were decent and honorable people - i.e. precisely what they were not generally considered or treated as being. However, in this connection a warning must be registered against drawing too sweeping conclusions on the basis of isolated observations of purely external factors such as flats, furniture, clothing etc. The decisive factor is not so much the presence of certain external phenomena, which are imitations of corresponding phenomena in the bourgeoisie middle classes, but first and foremost the nature of the life that was led in these flats and in these districts.

In the latter half of the article which primarily rests on workers' memoirs some features of life in the Sjællandsgade-district are exposed, showing that in the district there were at least elements of an independent working class culture. On the one hand there are indications of the fact that in the class there were energy reserves that limited the cultural hegemony of the middle classes. These limits could for instance be expressed in a disrespect towards bourgeois forms of culture. On the other hand it is demonstrated that in the district there were tendencies towards a more open and

collective social life than was the case in the socially more heterogeneous districts of the town. Five possible partial explanations of the mutual helpfulness and the spirit of solidarity among the inhabitants of the district are put forward: Their generally identical conditions of life, the possibility of their having brought with them to the larger town the village-type way of being together, extensive contact with relations and acquaintances, the existence of a so-called »semi-open family type«, and the physical structure of the district itself. Whether the solidarity ideals of the labour movements have influenced the development of fellowship in the neighbourhood cannot be determined on the basis of the material that has been used. Some few memoires, however, do indicate the possibility of such a connection.

The article concludes that by looking at workers on the basis of officially available sources, one easily sees them through bourgeois eyes. In the source material available, very often the uppermost and most »respectable« strata of the class are encountered, whereas the »unrespectable« workers are only seen very rarely. In the opinion of the author, an adequate understanding of working class culture calls for a number of »intrinsic approaches« and sources stemming from the working class itself.

Interiør fra smed Chr. Boldreels hjem i Marstrandsgade 4, omkr. 1911.